

el-Huccecu's-Sağîra Adlı Yazma Nüshaların İsâ b. Ebân'a Aidiyetleri Üzerine Bir İnceleme

Yunus Yazıcı¹

Öz

Hanefî mezhebinin önemli simalarından olan İsâ b. Ebân, hem kendi dönemine hem de sonraki dönemlere önemli etkileri olmuştur. Kendisinden sonra gelen pek çok âlimin düşüncelerine yön vermiştir. Hanefî mezhebinin usulünün oluşumunda ve sistematik hale gelmesinde büyük katkıları olmuştur. Usul-i fıkıh alanında ilk sistematik eser verenlerden birisidir. Bu alanda yazdığı başta el-Hucecu's-Sağîr (el-Huccecu's-Sağîra), el-Hucecu'l-Kebir, Haberu'l-Vâhid, İsbatu'l-Kıyas gibi pek çok eseri vardır. Bu eserlerden günümüze ulaşabilen olmamıştır. Ancak el-Hucecu's-Sağîr'in bazı kütüphane kayıtlarında yazma nüshalarının olduğu bilgisi mevcuttur. Bu çalışmamızda İsâ b. Ebân'ın bu eseri ile ilgili, Türkiye Milli Kütüphane, Hindistan Hudabahş (Khuda Bakhsh Oriental Public Library) ve Bağdat Kadiriyye kütüphane kayıtlarında yer alan yazma nüshaların orijinallikleri ve İsâ b. Ebân'a aidiyetleri incelenmiştir. Yazmalar üzerinde yapılan değerlendirme sonucunda her üç yazma nüshanın da İsâ b. Ebân'ın *el-Hucecu's-Sağîr* adlı eserine ait olmayıp, İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'ye ait *el-Camiu's-Sağîr* ve *el-Hucece 'alâ Ehli'l-Medine* oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsâ b. Ebân, el-Hucecu's-Sağîr, el-Huccecu's-Sağîrâ, Hanefî, Hadis

Abstract

Are Current Manuscripts of el Hujjat as Sagirah Written by Isa b. Abân Authentic?: A Critical Review

Isa b. Eban, one the leading figure of Hanafi school, created an impact with his pioneering works on the succeeding periods including his own time. He influenced the thoughts of scholars followed his time. His contributions were immense on the formation and systematization of the methodology of Hanafi school. He was one of the pioneers who wrote on the methodology of fiqh (Islamic law). He is the author of such works as *al-Hujaj as Sagir* (*al-Hujjat as-Sagirah*), *al-Hujaj al-Kebir*, *Haberu'l-Vâhid*, *İspatu'l-Kıyas*. It was assumed that the only the work which was able to survive until today was *al-Hujaj as Sagir*. In this study, the authenticity of this work and whether it belonged to Isa b. Eban or not were examined according

1 Dr. Yunus Yazıcı, yunus_yazici61@hotmail.com

to the three copies of the manuscripts found in the registrations of Turkish National Labrary, India Khuda Bakhsh Oriental Public Library Patna India and Bağdat Kadiriyye Library. In the end, it was found that all three copies were not the authentic versions of *al-Hujaj as Sagır* but were the copies of *al-Camiu's-Sagır* and *al-Hujjah 'alâ Ehli'l-Medine* by Imam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî.

Keywords: Isa b. Abân, el Hujaj as Sagır, al Hujjat as Sagır, Hanafi, Hadith

Giriş

Sümerler tarafından gerçekleştirildiği bildirilen yazının icadı, şüphesiz ki insanlık tarihinde yapılan en önemli keşiflerden biridir. Zira yazı, hayatın bütün alanlarını doğrudan ve birinci dereceden ilgilendiren en mühim konulardandır. İnsanoğlu, hemen her alandaki gelişme ve ilerlemeyi bu keşif sayesinde gerçekleştirmiştir. Bugün bilim, teknik, kültür ve uygarlık alanlarında geline seviyenin temelinde hiç tartışmasız bu keşif yatmaktadır.² İnsanoğlu tarihi süreç içerisinde edindiği bütün deneyimlerini, bilgi birikimini, kültürel mirasını, edebiyat ve sanata dair kazanımlarını yaptığı bu buluş sayesinde kendisinden sonraki nesillere aktarabilmiş ve her gün bu kazanımlara yenilerini ekleyerek bu günkü seviyesine ulaşmıştır. Yazı bu anlamda insanın geçmişi ile iletişimini sağlayan en temel vasıtalarından biridir. İnsan duygu ve düşüncelerini ifade etme aracı olarak kullandığı yazıyı çeşitli materyaller üzerine kaydederek kendisinden sonra gelen nesillere aktarılmasını sağlamıştır. Yazı kil tabletlerden deriye, papirüsten ahşaba, taştan kâğıda kadar çok çeşitli bilgi taşıyıcı malzeme üzerinde kullanılmıştır.³ Zaman içerisinde hem maddi imkânlar hem de teknolojik gelişmelere paralel olarak yazı malzemesinin çeşitliliği ve kalitesi gelişerek devam etmiş nihayet günümüzde dijital şekline ulaşmıştır. Her ne kadar kitaplar dijital hale gelmiş olsa da, kâğıt üzerine yazılmış olan devasa bir kitap mirası ve özellikle de eski yazma eserler bu alanda önemlerini hâlâ korumakta, geçmişten geleceğe bir köprü olma görevini sürdürmektedir.

İslâm kültür ve medeniyetinde yazma eserlerin, özellikle de ilk dönemlere ait olanlarının son derece önemli bir yeri vardır. Bu eserler hem bilgiye ilk elden ulaşmamıza hem de tarihi süreç içerisinde bilginin ve kültürel mirasın geçirdiği evrelerin daha sağlıklı bir şekilde anlaşılmasına imkân vermektedir.

Yazma eserler, hem bilimsel ve sanatsal değerleriyle hem de kültürel mirası geçmişten günümüze taşıma özelliğiyle bir milletin sahip olabileceği en değerli hazinelerdendir. Böylesine önemi haiz zenginliklerden azami derecede faydalanabilmenin yolu şüphesiz onları doğru tespit ve tertip ile hizmete sunmaktan geçmektedir. Eserlerin okuyucu veya araştırmacı tarafından tanınması konusunda kütüphanelerdeki tespit fişleri, kartoteksler veya demirbaş defterlerinin yardımı oldukça sınırlı kalmaktadır. Bu sebeple eski ve yazma eser barındıran kütüphanelerin pek çoğunun katalogları hazırlanmıştır ve bu yaygın çalışmaları peyderpey devam etmektedir. Yazma eserlerin bibliyografik künyelerinin bilimsel usuller ışı-

2 Geniş bilgi için bkz., Bahattin Dartma, "El Yazması Eserlerin Önemi ve Resmi Olarak Kayıtlı Olmayanların Durumu Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* Cilt:15, Sayı: 1, 2015, s. 8

3 Geniş bilgi için bkz., Sinan Sümbül, *Yazma Eserlerin Kataloglanmasında Kullanılan Türkçe Biyografya Kaynaklarının Müellif Adlarının Doğru Tespiti Bakımından Karşılaştırmalı Analizi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016, s. 6.

ğında ve işlevsel bir mahiyette hazırlanması son derece önemlidir. Belli, makul ve genel kabul görmüş standartlarla hazırlanan kataloglar, araştırmacıları hem doğru yönlendirecek hem de zaman açısından kolaylıklar sağlayacaktır.⁴ Kütüphanelerde mevcut kitapların adlarını alfabetik yahut tematik olarak gösteren listeler olarak tanımlayabileceğimiz kataloglar,⁵ araştırmacılar için bilgiye ulaşma konusunda hayati öneme sahiptirler.

Katalog veya bibliyografyalarda eser ve yazarlar hakkında yer alan bilgilerin doğru ve güvenilir olması, eser ve yazar isimlerinin doğru bir şekilde eşleşmesi, eserlerin içerikleri hakkında verilen bilgilerin yeterli ve gerçeğe uygun olması bu alanda araştırma yapanlara hem zaman hem de imkân tasarrufu sağlayacaktır. Nitekim gerek bazı kütüphane kataloglarında ve gerekse bir takım bibliyografik eserlerde verilen yanlış bilgiler hem araştırmacıların zaman kaybetmelerine hem de büyük umutlar besleyerek elde ettikleri bu yazma eserlerin farklı çıkmasının hayal kırıklıklarını yaşamalarına, ilmi çalışmaların sekteye uğramasına bazen de sonuçsuz kalmasına sebep olabilmektedir. Söz konusu bu çalışmamız böyle bir durumla karşılaşmamızın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Zira İsa b. Ebân (ö. 221/836) hakkında araştırma yaparken ona ait *el-Hucecu's-Sağır* (*el-Hucetu's-Sağira*) adlı eserine ait üç kütüphane kaydının ve bunlara bağlı olarak bibliyografik eser tanıtımlarının yaptığımız inceleme sonucunda yanlış olduğunu tespit ettik. Bundan sonra bu yazmalar ile ilgili olarak yapılacak olan çalışmalarda araştırmacıların aynı yanlış ve beklenti içerisine girip hem zaman kaybına hem de maddi kayıplara uğramamaları adına bu çalışmayı kaleme aldık.

el-Hucecu's-Sağır ile ilgili olarak kütüphane kayıtlarında geçen yazma eserlerin mikrofilmlerinden Milli Kütüphane nüshasının tamamını, Hindistan nüshasının bir kısmını, Bağdat nüshasının da tanıtım nüshalarını elde ettik. *el-Mektebetu's-Şamile* programı ile bu mikrofilmler üzerinde yaptığımız metin incelemesi neticesinde eserlerin kayıtlarda geçtiği gibi olmadığı, isim ve eserin yanlış eşleştirildiğini gördük. Söz konusu yazma eserlerin hiç biri İsa b. Ebân'a ait *el-Hucecu's-Sağır*'a ait nüshalar değildirler.

Yazma eserlerin kayıtlarında eser veya yazarının isminin yanlış kaydedilmesi en çok rastlanan problemlerdendir. Bu konuda sahasında uzman olan bazı kişilerin hazırladıkları kataloglarda dahi azımsanmayacak yanlışlıklara rastlamak mümkündür. Bunlara; yazma eserlerde iç kapağın yaygın olarak kullanılmaması, yazar, müellif ve müstensih isimlerinin bir birlerine karıştırılması,⁶ bazen adının, bazen de künyesinin⁷ zikredilmesi sebep olabilmektedir.

Bir yazma eserde, eserin adı genellikle mukaddime bölümünde bulunmaktadır. Eser adı, hatime kısmında bazen de eserin diğer bölümlerinde yer alabilir. Bu bölümlerde eser adı ile ilgili bir bilgi yoksa zahriyeye⁸, unvan kısmına ya da eserin başı ve sonundaki kayıtlara bakılarak eser adı belirlenebilir. Bu bölümlerde de eser adı ile ilgili bilgiye ulaşılamazsa, müellifi yoluyla eser adı tespit edilmeye

4 Gıyasi Babaarslan, "Bir Yazma Eser Kataloğunda Bulunması Gereken Nitelikler ve Arnavutluk Devlet Arşivleri Osmanlı Yazmalar Kataloğunun Bu Açısından İncelenmesi", *Journal of Turkish Language and Literature*, Bahar 2016, c. 2, sayı: 2, s. 1.

5 İsmail E Erünsal, "Katalog", DİA, Ankara 2002, c. XXV, s. 24.

6 Sümül, *Yazma Eserlerin Kataloglanması*, s. 16.

7 Orhan Bilgin, "Yazma", DİA, Ankara 2013, c. XLIII, s. 372.

8 Yazmalarda kitabın cilt kapağının iç yüzüne verilen ad.

çalışılmalıdır. Müellifin biyografisi incelenerek yazdığı eserlere bakılarak eser adı belirlenebilir. Bu işlemlere rağmen eser adının belirlenemediği durumlarda, yazma eser, konusuyla ilgili kitaplarla karşılaştırılarak metinlerinin birbirine uygunluğuna bakılarak eserin adı tespit edilebilir.⁹ Bu nüshalarla ilgili olarak bu tür bir çalışma yapılmadan gelişmiş güzel bir kayıt yapıldığı görülmektedir. Zira her üç eserin de içeriklerine veya ferağ¹⁰ kayıtlarına bakılırsa bu tür bir yanlışlık yapılmazdı.

Kanaatimizce Şeybânî'nin bu iki eseri İsa b. Ebân tarafından da rivayet ve istinsah edildiği için eserlerin yazarı olarak kayıtlara geçmiştir. Yazma eserler kayıt altına alınırken bu tür yanlışlıkların yapılmasının önüne geçilebilmesi için daha dikkatli davranılması ve katalog ve bibliyografik eserlerin karşılaştırılması bir şekilde eserlerin tespit ve kaydının yapılması daha sağlıklı bir sonucun ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır.

A. İsa b. Ebân'ın Eserleri

Asıl adı Ebû Musa İsa b. Ebân b. Sadaka¹¹ b. Adıyy b. Merdanşah el-Kâdî¹² el-Bağdâdî¹³ el-Kasânî'dir.¹⁴ En yaygın olarak kullanılan ismi ise Ebû Mûsa İsa

9 Sümbl, *Yazma Eserlerin Kataloglanması*, s.28.

10 Yazma eserlerin sonlarına eklenen ve yahut eseri oluşturan cüzlerin sonlarında bulunan ve eserin nerede, ne zaman, kim tarafından yazıldığını gösteren kayıtlardır.

11 en-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk (ö.385/995) *Kitâbu'l-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997. s. 254; es-es-Saymerî, Ebû Abdullah Huseyn b. Ali (ö. 436/1045), *Ahbârü Ebi Hanîfe ve Ashabihi*, Beyrut 1985, ss.147-153; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdad ev Medînetü's-Selâm*, Dâru'l-rabi'l- İslami, Beyrut, 2000, c. XII, ss. 479- 482; es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, thk.Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Beyrut 1981, c. X, ss. 26-28; Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş- Şeybânî, *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. E. Ziyâ el- Ömerî, Daru't-Taybe 1985, s. 476; Veki', Muhammed b. Halef b. Hayyân, *Ahbârü'l-Kudât*, Âlemü'l- Kütüb, Beyrut, ty. c.II, ss. 344- 345; el-Kuraşi, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed; *el- Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Hicr Yayınları 1993, c. II, ss. 678-680; İbnü'l- Esir el- Cezerî, Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, İdâretu't-Tib'ati'l-Müniriyye, Mısır, 1348- 1353, c. I, s.27; İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed; *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l- İlmiyye,Beyrut 1992, c. XI, ss. 67-68; en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin b. Şeref, *Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Luğât*, Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ty. c. II, s. 44; ez- Zehebi, Şemsuddin Mahmmmed b. Ahmed b. Osman (ö.748/1347), *Siyeru A'lâmü'n- Nubelâ*, thk. Şu'ayb Arnavut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1983, c. X, s. 440; ; a. mlf., *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*,thk. Ömer Abdusselâm Tedmûri, Dâru'l- Kitâbi'l-Arabî, 1993, c. XVI, ss. 311-312; İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fidâ Zeynu'd-Din Kâsım; *Tâcu't-Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. M. H. Ramazan Yusuf, Dâru'l-Kalem, Şam 1992, ss. 226-227; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l- Musannifin*, yayına hazırlayan, Kilisli Rifat Bilge- İ. M. Kemal İnal, Milli Eğitim Basımevi. c. I, s. 806; ez-Zirikli, Hayruddin; *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1986, c. V, s. 100; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ty. c. VIII, s. 18.

12 es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. X, s. 26; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VI, s. 27.

13 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin*, c. I, s. 806.

14 Dimeski, İbn Nasiruddin, Şemsuddin Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Kaysiy, (h.746/1346) *Tavzihu'l-Muştebih fi Zabtî Esmâ'r-Ruvati ve Ensabihim ve Elkabihim ve Kunahum*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1993, c. VII, s. 25; İbn Hacer, *Tâbsiru'l-Muntebah bi Tahriri'l-Müştebih*, thk. Muhammed Ali en-Neccar, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, c. III, s. 1146.

b. Ebân'dır. Hicri II. asrın sonları ile III. asrın başlarında Bağdat'ta yaşamıştır. Ehl-i hadis taraftarı iken İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö.189/850) ile tanışmasından sonra ehl-i rey ekolüne katılmıştır.¹⁵ Hanefî mezhebinin fıkıh usûlünün ortaya çıkmasında ve sistematik hale gelmesinde önemli ve öncü bir rol almıştır. Özellikle Hanefî mezhebinin haber teorisi onun görüşleri etrafında şekillenmiştir. Fikirleri, hem kendi mezhebinin fukahası hem de diğer mezheb âlimlerinin tartışma konusu olmuştur. Başta el-Cessâs (ö. 370/981) olmak üzere kendisinden pek çok âlim nakilde bulunmuştur.

Hanefî fıkının önemli simalarından olan ve üçüncü neslin en önemli temsilcisi olan İsâ b. Ebân'ın pek çok eseri olmasına rağmen maalesef bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır. İsâ b. Ebân'ın usule ait görüşlerini kendisinden çokça alıntı yapan ve alıntılardığı eserlerin isimlerini de zikreden Ebûbekir el-Cessâs'ın eserlerinde ve özellikle de *el-Fusûl fi'l-Usûl* adlı eserinde bulmaktayız.

el-Cessâs, eserinin haber bölümünü¹⁶ adeta İsâ b. Ebân'ın görüşleri etrafında şekillendirmiş, bunları şerh etmiş ve onun eserine bolca atıflarda bulunmuştur. Âmm ve hâs kavramlarının tanımı ve hükümleri, haberlerin kısımları ve hükümleri ile ilgili konularda *er-Red 'alâ Bişr el-Merisî ve's-Şafî fi'l-Ahbâr*,¹⁷ haber-i vahid ve Kur'an'ın hükmünün neshi ile ilgili konularda, *el-Hucecu's-Sağîr*¹⁸ ve *el-Hucecu'l-Kebîr*¹⁹, mürsel haber ve değeri ile ilgili konularda *el-Mücmel ve'l-Mufessar*²⁰ adlı eserler el-Cessâs'ın alıntı yaptığı ve ismen bahsettiği İsâ b. Ebân'a ait eserlerdir. İsâ b. Ebân'ın eserlerini ismen zikreden ve onları bizzat görerek eserlerine aldığını ifade eden el-Cessâs'tan başka birine de rastlanılmamıştır. Ancak, bazen İsâ b. Ebân'ın ismini zikrederek bazen de zikretmeden fikirlerini eserlerinde kullananlar da vardır. Bu konuda el-Cessâs'ın talebesi olan Ubeydullah b. Ömer ed-Debûsî (ö. 430/1039)'yi örnek verebiliriz. Debûsî hem *Takvîmu'l-Edille*'de,²¹ hem de *el-Esrâr fi'l-Usûl ve'l-Furu'*²² adlı eserinde haber, haberin tanımı, tasnifi, bağlayıcılığı, âhad haberin kabul şartları, râvi ve râvilerde bulunması gereken özellikler gibi pek çok konuda İsâ b. Ebân'dan alıntılar yapmaktadır. Ancak eserinde İsâ b. Ebân'ın kitaplarından bahsetmez. Eser ismi zikretmemiş olması el-Cessâs'ın usûlünden istifade etmiş olabileceği ihtimalini de göstermektedir.

15 es-Sem'anî, *el-Ensab*, c. X, s. 27.

16 el-Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/981), *el-Fûsûl fi'l-Usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Nûşemî, *Vezairetu'l-Evkâf*, 1994.c. III, ss. 35-157.

Eser, Hanefî mezhebinin özellikle ilk imamları olan Ebû Hanîfe (h. 80/150) ve İmameynden sonraki dönem ile kendi zamanına kadar geçen yaklaşık iki yüz yıllık süre boyunca ortaya konan gerek teorik ve gerekse pratiğe yönelik birikimin sistematik bir biçimde sunulduğu kaynak olması bakımından son derece önemlidir.

17 el-Cessâs, *el-Fusûl*, c. I, s. 103; c. III, ss. 35, 48.

18 el-Cessâs, *el-Fusûl*, c. I, s. 156.

19 el-Cessâs, *el-Fusûl*, c. I, s. 158.

20 el-Cessâs, *el-Fusûl*, c. III, s.146.

21 Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, (ö.432/1039), *Takvîmu'l-Edille fi Usûli'l-Fıkıh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001. c. I, ss. 43,183, 203, 212, 218.

22 ed-Debûsî, *el-Esrâr fi'l-Usûl ve'l-Furu'*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), thk. Salim Özer, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1997.

ed-Debûsî'nin iki öğrencisi, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090) ve Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 482/1089), bunlardan yaklaşık iki asır sonra gelen Abdulaziz el-Buhârî'yi (ö.730/1330) İsa b. Ebân'ın görüşlerinden etkilenen ve eserlerinde görüşlerine yer veren Hanefî âlimler olarak sayabiliriz. es-Serahsî, Usûl'ünde zaman zaman İsa b. Ebân'a atıflarda bulunarak onun ismini zikreder ancak İsa'nın eserlerinden bahsetmez. Yaptığı alıntıları İsa b. Ebân'ın eserlerinden doğrudan mı yoksa dolaylı yollardan mı aldığı konusunda eserlerinde herhangi açıklayıcı bir bilgi de mevcut değildir.²³

el-Pezdevî, Usûl'ünde İsa b. Ebân'ın görüşlerine yer verir ve çoğu zaman da bunları "bu konuda ashabımızın görüşü" diyerek üstü kapalı genel bir çerçeve içinde zikreder. Bazen de İsa b. Ebân'ın bizzat ismini zikrederek onun görüşlerine yer verir.²⁴

el-Pezdevî'nin usûlüne yapılmış olan en önemli şerh çalışmalarından biri olan *Keşfu'l-Esrâr* adlı çalışmada Abdulaziz el-Buhârî, hem el-Pezdevî'nin görüşlerini örneklerle açıklamaya çalışmakta hem de el-Pezdevî'nin kaynağını zikretmediği yerlerde İsa b. Ebân'a vurgu yaparak temelde el-Pezdevî'nin esin kaynağının İsa b. Ebân olduğunu belirtmeye çalışmaktadır.²⁵

Bunlara ilaveten onun eserlerinden ve görüşlerinden yararlananlar arasında Ebû'l-Huseyn el-Basrî (ö.436/1044), İbn Hazm (ö.456/1064) ve Fahreddin er-Razî (ö. 606/1210) gibi farklı mezheplerden âlimleri de saymak mümkündür.

İsa b. Ebân'ın biyografisinden bahseden hemen hemen tüm tabakât ve rical eserlerinin müellifleri onun ilmî yeterliliği, bilgi birikimi, metodolojik yaklaşımı, hadis ve fıkıh konusundaki yetkinliği ile eser verme noktasındaki velûd kişiliğinden bahsedip ona pek çok eser atfederler.

İsa b. Ebân'a ait olduğu söylenen eserlerden nakilde bulunan sonraki âlimlerin beyanlarından yola çıkarak, verilen bilgilerin bir analizini yapacak olursak, İsa b. Ebân'ın, hadis, hadis usûlü, fıkıh ve usûl-ı fıkıh alanlarında pek çok eser vermiş olduğunu görürüz. Hanefî fıkıhının en önemli fikir adamlarından biri olan, bu mezhebin kuruluş aşamasında ve usûlünün oluşum sürecinde görüş ve yaklaşımları ile özel bir yere sahip olan İsa b. Ebân'ın eserlerinden sadece *el-Huccetus's-Sağira*'nın (*el-Hucecu's-Sagir*) isminin günümüz kütüphane kayıtlarında yer aldığını görmekteyiz.²⁶ Bu eser dışında kütüphane kayıtlarında yer alan başka herhangi bir eserine rastlamadık.

23 es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl, *Usûlu's-Serahsi*, thk. Ebû'l-Vefa el-Afganî, İhya-i Me'arifi'l-Numaniyye, Haydarabat, ty., c. I, s. 25, 292, 304, 328, 361, 363; c. II, s.7, 21.

24 el-Pezdevî, Fahrul İslam Ali b. Muhammed, *Usûlu'l-Pezdevî*, (*Kenzu'l-Vusûl ila Mağrifeti'l-Usûl*), Mir Muhammed Kütüphane Merkezi, Karaçi, ty. *Usûl*, s. 152, 163, 171, 204.

25 Abdulaziz el-Buhârî, Ahmed b. Muhammed, *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'-İslam el-Pezdevî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997. c. I, s. 235, 430, 449; c. II, s. 535, 536, 551, 558, 568; c. III, s. 4, 8,10, 11, 144, 148, 262, 340.

26 İsa b. Ebân'ın eserleri hakkında yaptığımız araştırma esnasında baktığımız rical ve tabakât eserleri yanında, Süleymaniye, Beyazıt ve Milli Kütüphane kayıtları ile internet üzerinden yaptığımız eser taramalarında İsa b. Ebân'ın bu eserin dışında herhangi bir eser kaydına rastlamadık.

es-Sem'âni, İsâ b. Ebân'ın eş-Şeybânî'nin derslerini takip ettiği ve onun eserlerini ta'lik ve şerh ederek rivayet ettiği için özel bir ilgiye mazhar olduğunu, ölümünden sonra eserlerinin her bir sayfasının birer dirhemden satıldığını aktarır.²⁷ Kanaati-mizce eserlerinin farklı farklı kişilerce satın alınması onların, tek elde toplanması, muhafaza edilebilmesi ve günümüze kadar gelebilmesini engelleyen hususlardan biri olmuştur. İsâ b. Ebân'ın eserleri hakkında kaynaklarda verilen bilgilerden yola çıkarak onları dört ana başlık altında toplamamız mümkündür. Şimdi bu eserleri imkânlar ölçüsünde kısaca tanıtmaya, haklarında bilgi vermeye çalışalım.

1. Usûl-ı Fıkh Alanı ile İlgili Eserleri.

a) *er-Red 'ala Bişr el-Merisi ve's-Şafi'i fi'l-Ahbâr*²⁸

İsâ b. Ebân'ın kaleme aldığı ancak günümüze kadar ulaşamamış, içeriği hakkında az da olsa bilgi sahibi olduğumuz eserlerinden birisidir. el-Cessâs, âmm, hâs, haber kavramları ve hükümleri ile ilgili konularda *er-Red 'ala Bişr el-Merisi ve's-Şafi'i fi'l-Ahbâr* adlı eserden aktarımlarda bulunur.²⁹

İsâ b. Ebân ile İmam eş-Şafiî aynı dönem ve bölgede yaşadıkları için ortak ilim meclislerini paylaşmış olmaları, bu meclislerde farklı konularda ilmî tartışmalar yapmış olmaları mümkün ve doğaldır. Daha önce ehl-i hadisten olup ehl-i reye geçen İsâ b. Ebân, o dönemin iki yaygın ve etkin görüşü olan Şafiî ve Mutezili âlimlerle tartışmalara girmiş, onların ortaya attıkları iddia ve görüşler karşısında Hanefî mezhebinin görüşlerini savunmak durumunda kalmıştır. İsâ b. Ebân'ın, İmam eş-Şafiî'nin eserlerini gördüğü ve onunla görüştüğü kaynaklarda geçmektedir.³⁰ el-Cessâs'ın *Usûl*'ünde görüşlerini temellendirdiği ve kendisine nerede ise temel kaynak olarak aldığı *er-Red ala Bişr el-Merisi ve's-Şafi* adlı eseri İsâ b. Ebân'ın müstakil olarak İmam eş-Şafiî ve Mutezileye karşı yazmış olduğu bir reddiye ve Hanefî Mezhebinin usûl görüşlerinin bir savunmasının yapıldığı bir eser olması kuvvetle muhtemeldir. Bunun dışında;

b) *Haberu'l-Vâhid*³¹

c) *İsbâtu'l-Kiyâs*³²

d) *İctihâdu'r-Rey*³³ adlı eserleri de usul-ı fıkh alanı ile ilgili olan eserleri arasında yer almaktadır.

27 es-Sem'âni, *el-Ensâb*, c. IX, s. 27.

28 el-Cessâs, *el-Fusûl*, c. III, s. 35; en-Nedîm, *el-Fihrist*'inde, İsâ b. Ebân'ın İmam Şafiî'ye ve Bişr el-Merisi'ye reddiyesinin olduğu bir kitaptan bahsetmekle birlikte bu kitabın ismini zikretmezler. Bu kitabın *el-Huccetu's- Sağire*'den başka bir kitap olma ihtimali yüksektir. Zira eğer o olmuş olsaydı ismini zikrederlerdi. Büyük bir ihtimalle bahsettikleri eser bu olsa gerek.

29 el-Cessâs, *el-Fusûl*, c. I, s. 103; c. III, ss.35, 48.

30 es-Serahsi, *el-Mebsût*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, VI, 40.

31 en-Nedîm, *el-Fihrist*, s.258; Kutluboğa, *Terâcüm*, s. 227; Bağdat'lı, *Hediyyetü'l-Ârifin*, c. I, s.806; a. mlf., *İdâhu'l-Meknûn*, c. II, s. 288; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, c. V, s.100; Kehhâle, *Mu'cem*, c. II, s. 589.

32 en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 258; Bağdat'lı, *Hediyyetü'l-Ârifin*, c. I, s. 806; a. mlf., *İdâhu'l-Meknûn*, c. II, s. 288; Kehhâle, *Mu'cem*, c. II, s. 589; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, c. V, s. 100.

33 en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 258; Bağdat'lı, *Hediyyetü'l-Ârifin*, c. I, s. 806; a. mlf., *İdâhu'l-Meknûn*, c. II,288; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 589; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, V,100.

2. Fıkıh Alanı ile İlgili Eserleri

İsa b. Ebân'ın usul konularında Hanefî mezhebinde özel bir yeri olmasının yanında, furu' konularında da azımsanmayacak bir bilgi ve birikime de sahip olduğunu görmekteyiz. Onun bu alanla ilgili olarak kaleme aldığı pek çok eseri mevcuttur. Günümüze ulaşamayan bu eserlerin içerik ve isimleri hakkında tabakât ve fihrist türü eserlerden kısa bilgiler elde edilebilmektedir. Bu alanla ilgili olarak İsa b. Ebân'ın ismi kaydedilmiş eserleri şunlardır:

- a) *el-Câmi' fi'l-Fıkh*³⁴
- b) *Kitâbu's-Şehâdât*³⁵
- c) *Kitâbu'l-İlel fi'l-Fıkh*³⁶
- d) *Kitabu'l-Hucec*³⁷
- e) *el-Huccecu's-Sağıra fi's-Salevâti ve'l-Mevakîât*³⁸
- f) *Hatau'l-Kütüb*:³⁹

3. Hadis Alanı ile İlgili Eserleri

İsa b. Ebân'ın günümüze kadar ulaştığı ve kütüphane kayıtlarında yazma nüshalarının bulunduğu söylenen, bizim de bu çalışmada konumuzun özünü teşkil eden eseri olan, haber-i vâhid ve Kur'an'ın hükmünün neshi ile ilgili konuları işlediği

34 en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 258; Bağdat'lı, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. I, s. 806; a. mlf. *İdâhu'l- Mekkûn*, c. II, s. 288; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, c. V, s.100.

35 Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn an Esami'l-Kutubi ve'l-Fünûn*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, c. II, s. 1431; Bağdat'lı, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. I, s.806; Kehhâle, *Mu'cem*, c. II, s. 806.

36 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. II, s.1440; Kehhâle, *Mu'cem*, c. II, s. 589; Bağdat'lı, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. I, s. 806.

37 en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 258; Taşköprülüzâde, Ahmed b. Mustafa (ö. 960/1553), *Tabakâtu'l- F u - kahâ*, Musûl 1961, s. 32; el-Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhay (ö. 1304/1887), *el-Fevâidu'l-Behiyye fi Teracumi'l-Hanefiyye*, Dâru'l-Kitabi'l-İslami, Kahire, s. 151; Katip Çelebi, *Keşfu'z- zunûn*, c. I, s. 632, Bağdat'lı, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. I, s. 806; a. mlf., *İdâhu'l- Mekkûn*, c. II, s. 288; Bu eser bazı kaynaklarda (حجج لباتك) şeklinde bazı kaynaklarda ise (حجج ل) şeklinde geçmektedir. el-Kuraşî, bu eserin yazılış sebebinin meşhur olduğunu ifade ederek birinci cildini gördüğünü kaydediyor. Ancak eserin yazılış amacı hakkında bilgi vermiyor. Kanaatimizce görmüş olduğu eser İsa b. Ebân'a ait *el-Huccecu's-Sağıra* adlı eser olsa gerek. Zira kaynaklarda yazılış hikâyesi meşhur olan eser budur. *Ashabü Ebi Hanife* adlı eserde bu eserin İmam Muhammed'e ait olduğu ve İsa b. Ebân'a imla ettirmiş olabileceği ifade edilmektedir. Bkz. Kiranevî, Habib Ahmed, *Ashabu Ebi Hanife*, Dâru'l- Fikr el-Arabî, Beyrut, s. 227.

38 Kehhâle, *Mu'cem*, c. II, s. 589.

39 Kuraşî, *Cevahir*, c. I, s. 277; Riyadî Zade, Abdullatif b. Muhammed, *Esma'ul-Kutub*, Mektebetu Hânâneci, Mısır, c. I, s. 157.

el-Hucecu's-Sağîr (*el-Huccetu's-Sağîra*)⁴⁰ ve *el-Hucecu'l-Kebîr*⁴¹ adlı eserlerinin yanında mürsel haber ve değeri ile ilgili konuların yer aldığı *el-Mücmel ve'l-Mufes-sar*⁴² adlı eserleridir.

İsâ b. Ebân'a ait oldukları kaynaklarda zikredilen ve yukarıda isimlerini sıraladığımız eserlerden hiç biri maalesef günümüze ulaşabilmiş değildir. Bunlardan yalnızca *el-Hucecu's-Sağîr* ile ilgili olarak kütüphane kayıtlarında bilgiler yer almaktadır. Şimdi de bu eser ve bu eserin yazma nüshaları olduğu söylenen kayıtlar hakkında ulaştığımız bilgileri vermeye çalışalım.

B. el-Hucecu's-Sağîr ve Yazma Nüshaları

1. el-Hucesu's-Sağîr

Bu kitap, İsâ b. Ebân'a atfedilen, onu şöhrete kavuşturan ve kaynaklarda en çok adı zikredilen bazı kütüphane kayıtlarında da adı geçen meşhur bir eserdir.

Bu eser bazı kaynaklarda *el-Kitab e'l-Huccetu's-Sağîra* (الكتاب الصغيرة الكتاب) bazılarında ise *el-Kitab el-Huccetu's-Sağîr* (الكتاب الحجة الصغير) şeklinde geçmektedir. İbn Kutluboğa'nın eserinin tahkikini yapan M. H. Ramazan Yusuf, *Sağîra* şeklindeki yazımın yanlış olduğunu, zira “*es-Sağîr*” sıfatının “*el-Hucce*” kelimesine değil, *el-Kitab* kelimesine ait olduğunu söylemektedir.⁴³

el-Huccetu's-Sağîr, İsâ b. Ebân'ın hadis ve sünnet ile ilgili görüşlerinin yer aldığı en temel eserlerden biridir. Ebûbekir el-Cessâs da *el-Fusûl fi'l-Usûl* adlı eserinin haber bölümünü adeta İsâ b. Ebân'ın bu eserinden istinsah ederek oluşturmuştur.⁴⁴ el-Cessâs eserinin pek çok yerinde İsâ'nın bu eserinden çok istifade ettiğini ve onun görüşlerini özetleyerek aktardığını ifade etmektedir. Ancak el-Cessâs bu eserin ismini *el-Hucecu's-Sağîr* (الحجج الصغير) olarak vermektedir.⁴⁵ Biz de çalışmamızda eserin adını, bizzat bu esere ulaşmış olup ondan aktarımlarda bulunduğu için el-Cessâs'ın verdiği bilginin gerçeğe daha yakın olabileceği düşüncesiyle *el-Hucecu's-Sağîr* olarak kullanmayı uygun bulduk.

İsâ b. Ebân'ın *el-Hucecu's-Sağîr* adlı eserini telif etme sebebi ve bu eserin muhtevası ile ilgili olarak es-Saymerî şu bilgileri aktarmaktadır:

40 en-Nedîm, *Fihrist*, s. 258; es-Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe*, ss. 147-148; Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 631; İbn Kutluboğa, *Tacu't-Teracûm*, s. 227, Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, c. I, s. 806; Kehhâle, *Mu'cem*, c. II, s. 589; ez-Zirikli, *A'lam*, c.V, s. 100; *el-Fihrisu's-Şamil li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-İslami el-Mâhtûta*, Muessesetu Ali Beyt, Amman, 2000, c. III, s. 757; Raûf, 'İmad Abdusselam, *el-Asarû'l-Hâtıyye fi'l-Mektebeti'l-Kadiriyye*, Daru'r-Risaleti li't-Tıbbâgâ, Bağdat, c. II, ss. 15-17.

41 Kutluboğa, *Teracûm*, s. 227; el-Cessâs, *el-Fusûl*, c. I, s. 158.

42 Casâs, *el-Fusûl*, c. III, s. 146.

43 Kutluboğa, *Tacu't-Teracûm*, s. 227.

44 Özellikle haberin kısımları, haber-i vahid ve Kur'an hükmünün neshi ile ilgili konularda, *el-Hucecu's-Sağîr*'a atıflar yapılmıştır. Bkz., el-Cessâs, *el-Fusûl*, c. I, ss. 156-158.

45 el-Cessâs, *el-Fusûl*, c. I, s. 156.

“İsa b. Hârun el-Haşimî, Halife Me'mûn'un akranı ve arkadaşıydı. Onunla birlikte ilim meclislerine katılır, birlikte dönemin seçkin âlimlerinden ders alır ve hadis dinlerlerdi. İsa b. Hârun katıldıkları bu ilim meclislerinde dinledikleri hadisleri derleyip toparlayarak bir kitap haline getirdi. Daha sonra da bu kitabı Me'mûn'a takdim etti.

İsa b. Hârun, kitabı Me'mûn'a sunarken, çevresinde bulunan başta İsmail b. Hammâd (ö. 212/827), Bişr b. el-Velîd (ö.218/833), Bişr b. Gıyâs el-Merisî (ö.218/833), Muhammed b. Semâa (ö. 232/847) ve Yahyâ b. Eksem (ö. 242/857) olmak üzere pek çok kişinin kitapta bulunan hadislere muhalefet ettiklerini hatırlatarak onları etrafından uzaklaştırması tavsiyesinde bulundu. Ancak Me'mûn bu durumu kendilerine soracağını ve konu hakkındaki görüş ve delillerini aldıktan sonra kararını ona göre vereceğini söyleyerek hadislerin derlendiği kitabı aldı.

Me'mûn, hadisler hakkındaki fikirlerini almak üzere kitabı sırasıyla, İsmâil b. Hammad, Bişr b. Gıyas el-Merisî ve Yahya b. Eksem'e verdi. Her biri hadisler hakkındaki görüş ve değerlendirmelerini yaparak Me'mûn'a geri iade ettiler. Ancak Me'mûn her üçünün de verdiği cevaplardan tatmin olmadı. Bu durum daha önce Me'mûn'un ilim meclislerine katılmamış olan İsa b. Ebân'a ulaşınca *el-Huccetu's-Sağira*⁴⁶ adlı eseri yazdı ve Me'mûn'a sundu. Me'mûn kitabı okuduktan sonra çok beğendi ve hadisleri eleştirenlerin görüşlerinin yanlış olduğunu, İsa b. Ebân'ın verdiği cevapların ve yapmış olduğu değerlendirmelerin yeterli olduğunu söyledi. Me'mûn bundan sonra ilim meclislerine İsa b. Ebân'ın da katılmasına izin verdi.”⁴⁷

es-Saymerî'nin verdiği bilgilere göre kitap iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde haberlerin çeşitleri, nakil yolları, bunlardan kabul edilmesi veya edilmemesi gerekenlerin neler olduğu, birbirine aykırı görünen rivayetlerle karşılaşıldığında ne yapılması gerektiği gibi temel konulara yer verilmiştir. İkinci kısımda ise açılan bu başlıklara Ebû Hanife'nin görüşü ve delilleri ile onu destekleyen rivayet ve kıyaslara genişçe yer verilmiştir.⁴⁸

el-Hucecu's-Sağîr, muhtevası bakımından İsa b. Ebân'ın Hanefî mezhebinin görüş ve düşüncelerini benimsediğinin, Ebû Hanife'nin anlayışı doğrultusunda bir metot takip ettiğinin de bir delili olması bakımından önemli bir yere sahiptir. Eserin üç kütüphanede yazma nüshalarının bulunduğu kayıtlarda geçmektedir.

2. Yazma Nüshalar

İsa b. Ebân'ın hadis-sünnet hakkındaki en temel görüşlerinin yer aldığı bu eserin ismi bazı kütüphane kayıtlarında geçmektedir. Eser üç kütüphane kataloğunda geçmektedir. Bunlar Türkiye'deki Milli Kütüphane, Hindistan'daki Bankipûr Hudabahş Kütüphanesi ve Bağdat Kadiriyye Kütüphanesi'dir. Ancak kütüphanelerden elde ettiğimiz mikrofilmler üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda bu kayıtların

46 es-Saymerî kitabın ismini bu şekilde verdiği için biz de bu şekilde kullandık.

47 es-Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanife*, ss. 141-143.

48 es-Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanife*, s. 143.

doğru olmadığı sonucuna ulaştık. Yazma nüshalar hakkında elde ettiğimiz veriler ve sonuçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Türkiye Milli Kütüphane Yazma Nüshası

el-Hucecu's-Sağır'a ait ulaştığımız ve inceleme imkânı bulduğumuz ilk eser Ankara'daki Milli Kütüphane de 06_Mil_Yz_FB_31 nolu kaydında mevcut bulunan yazmadır. Eserin mikrofilmlerinin tamamı üzerinde yaptığımız değerlendirme sonucunda eserin *el-Hucecu's-Sağır* değil, Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'ye ait olan *el-Camiu's-Sağır*'in bir şerhi olduğunu tespit ettik. Eser ile ilgili olarak kütüphane kaydında aşağıdaki bilgiler yer almaktadır.⁴⁹

Arşiv No:	06 Mil Yz FB 31
Eser Adı	el-Huccet es-Sagire
Yazar Adı	Ebu Musa İsa b. Eban b. Sadaka (öl. 221/836)
Müstensih	
Konu	
Dili	Arapça
Telif Tarihi Hicri (Miladi)	0 (0)
İstinsah Tarihi Hicri (Miladi)	600 (0)
Bulunduğu Yer	Milli Kütüphane-Ankara
Koleksiyon	Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu
DVD Numarası	1742
Ölçü	247x163-200x122 mm.
Yaprak	218
Satır	23
Yazı Türü	Nesih
Kağıt Türü	Abadi

Şekil 1) el-Hucecu's-Sağır'ın Milli Kütüphane Kaydındaki Tanıtım Formu

Eser hicri 600 yılında Ebû'l-Kasım b. Mahmud b. Ali b. Ebi'l-Kâsım el-Hanefî tarafından yazılmıştır. Kitabın baş tarafından birkaç sayfası eksiktir. Nesih türü yazı ile 23 satır ve 218 varak ana bölüm ile kapaklar dâhil 4 ek sayfadan müteşekkil toplam 222 varaktan oluşmaktadır. Eserin konu başlıkları kırmızı mürekkeple ve farklı yazı boyutu ile yazılmıştır. Sayfa kenarlarında bulunan boşluklarda farklı zaman ve kişiler tarafından alındığı anlaşılan şerhler, açıklamalar ve farklı notlar yer almaktadır.

Daha önce ifade etmiş olduğumuz üzere İsa b. Ebân, el-Hucecu's-Sağır adlı eserde daha çok usul konuları üzerinde durarak haberin çeşitleri, kabul şartları ve Ebû Hanife'nin bu konudaki görüşlerine yer vermiştir. Ancak bu yazmada ise usul

49 <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-huccet-es-sagire/147220> (01/05/2018)

konuları yerine fûru' konuları işlenmiştir. Eserin içeriği Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'ye ait olan *el-Camiu's-Sağîr*'ın içeriği ile birebir aynı olup, eserin ana metni ile de örtüşmektedir. Eserin Kitabı's-Salât bölümünün ilk sayfaları mevcut değildir. Yaptığımız karşılaştırmada, bu kısmın "Babû Müstehaze" bölümü olduğunu gördük. Eser, namaz, zekât, oruç, hac, nikâh kitapları ile başlayıp, vasiyetler kitabı ile tamamlanmaktadır. Bu sıralama *el-Camiu's-Sağîr* ile bazı alt başlıkların sıralanışı dışında ana bölümleriyle aynıdır.⁵⁰ Bütün bu veriler ışığında söz konusu yazma eserin İsa b. Ebân'a ait olan *el-Huccetu's-Sağîr* olmadığını söyleyebiliriz.⁵¹

b) Hindistan Hudâbahş Kütüphanesi Yazma Nüshası

el-Huccetu's-Sağîr olduğu söylenen bir diğer yazma nüshası da Hindistan'ın Hudâbahş kütüphanesinde bulunmaktadır. Bankipûr Hudâbahş kütüphanesinin internet sitesinde yapmış olduğumuz araştırmada da kitapla ilgili bazı kayıtlara ulaştık. Kütüphanenin yazma eserler kataloğunun 19 cildinin 96. sayfasında *Arap Elyazması Eserler /Hanefî Fıkıh Usûlü* bölümünde 1599 numara ile kayıtlı. Eser 25 satırlı 118 varaktan oluşmaktadır. Kayıta eser şu şekilde tanıtılıyor:

"*el-Huccetu's- Sağira* farklı fikhî icthatları ayrı ayrı ele alan bir çalışmadır. Medineni fakihlerin İmam Ebû Hanîfe'den farklı düşündükleri her hususta müellifimiz Ebû Hanîfe'yi destekler ve İmam Muhammedin bu hususta hadise dayanan sözlerinden alıntı yapar. Eserin ravisi gayet açıktır ki İmam Muhammedin talebesi olan İsa b. Ebân'dır. "Muhammed dedi ki" ifadesinin sıkça tekrarlanması ve bu çalışma ile Hacı Halîfe'nin zikrettiği çalışma ile konu bütünlüğüne sahip olması bunun delilidir.

Hicri 1166 senesine ait kitap tanıtım metninde çalışmanın İmam Muhammed'e ait olduğu belirtilse de bunun doğru olmadığı açıktır. Bu çalışmanın başka bir kopyasına dair bir bilginiz yoktur. Yazıldığı Yer: Naskb, Tarih: Hicri 1166"⁵²

Brockelmann ve Fuat Sezgin, bu kitabın Bankipûr Hudâbahş Kütüphanesinde 1596 numarada kayıtlı 168 varaklık bir nüshasının bulunduğunu ileri sürerlerse de⁵³ kütüphane ile yaptığımız yazışmalar sonucunda elde ettiğimiz bir miktar mikrofilmlerinden eserin İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin *Kitabu'l-Hucce 'ala Ehli'l-Medine* adlı eserine ait bir nüsha olduğunu tespit ettik. Zira daha önce eseri yerinde görüp inceleyen Atik Ahmed el-Bestevî de eser hakkında aynı bulgulara ulaştığını ifade etmiştir.⁵⁴

50 Geniş bilgi ve karşılaştırma için bkz., eş-Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö.189/805), *el-Camiu's-Sağîr*, İdaretu'l-Kur'an ve Ulûmi'l-İslamiyye, Pakistan 1990, ss. 535-541.

51 Eserle ilgili yaptığımız araştırma ve incelemenin sonuçlarını hem yazılı hem de sözlü olarak kütüphane yetkililerini ilettik. Eserle ilgili olarak kütüphane kayıtlarında yer alan bilgilerin düzeltilerek güncellenmesini talep edilmesine rağmen geçen süre içerisinde henüz bir düzeltmenin yapılmadığı tespit edilmiştir.

52 Khuda Bakhsh Oriental Public Library: <http://kblibrary.bih.nic.in/> 01/05/2018

53 Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, (GAL), Suppl, c. I, s. 950; Sezgin, M. Fuad, *Târîhu't-Turâî'l-Arabî*, c. II, s. 75.

54 Bestevî, Atik Ahmed, "Devrû'l-'Ulemai'l-Ahnâf fi tedvini 'ilmî usûli'l-fıkıh ve ehemmi kütübihimî'l-usûliyye", International Conference on the Life, Thought and Contribution of Imam Abû Hanifah. Basılmamış tebliğler. *Ismamic Research Institute, International Islamic University*, İslama-

Eserin içeriğini öğrenmek ve gerçekten İsa b. Ebân'ın eseri olup olmadığını tespit etmek için imkânlar ölçüsünde yazma nüshanın baş, orta ve son bölümlerinden olmak üzere 10 varaklık bir bölümünü temin ederek inceledik. Eserden aldığımız metinleri *el-Mektebetuş-şamile* programıyla aramaya tabi tuttuk. Arama yaptığımız metinlerin Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybani'in *Kitabu'l-Hucce 'alâ Ehli'l-Medine* adlı eserine ait olduklarını gördük. İki eser arasında yapmış olduğumuz karşılaştırmada şu sonuçlara ulaştık:

Yazma nüshanın ön kapak sayfasında eserin "*el-Hucce 'alâ Ehli'l-Medine*" olduğu son sayfasında ise yalnızca "*el-Hucce*" şeklinde yazmaktadır. Yazmadaki konular ve "*el-Hucce 'alâ Ehli'l-Medine*" deki karşılıklarını şu şekilde sıralayabiliriz. Eser, besmeleden sonra "Medine ehli ile Küfe ehlinin namazlar ve vakitleri konusundaki ihtilafları bölümü"⁵⁵ ile başlamaktadır. Devamında "Abdest",⁵⁶ teyemmüm,⁵⁷ cünüplükten ve hayızdan temizlenme,⁵⁸ tenasül uzvuna dokunma (messu'z-zeker)⁵⁹ konusu yer almaktadır. Nüshanın ilerleyen sayfalarında, ihramlı iken avlanmanın hükmü,⁶⁰ buluğa ermemiş çocuğun haccı,⁶¹ cemeratın gece yapılması,⁶² ninenin mirası,⁶³ lânetleşmeden (mulâaneden) sonra çocuğun durumu⁶⁴ ve son olarak asabesi olmayanın mirası⁶⁵ konu başlığı ile son bulmaktadır. Yazma eserin son konusu feraiz iken *el-Hucce 'ala Ehli'l-Medine* ise kısaslar ve diyetler konusu ile bitmektedir.⁶⁶ Görüldüğü üzere bu yazma eserin de içeriği usul yerine furu' konularını kapsamaktadır. Bütün bu veriler eserin, İsa b. Ebân'ın el-Hucecu's-Sağîr adlı eseri olmadığını açıkça göstermektedir.

c) Bağdat Kadiriyye Kütüphanesi Yazma Nüshası

Bu eserin yazma nüshasının kaydının bulunduğu bir başka kütüphane de Bağdat Kadiriyye Kütüphanesidir. Bu kütüphanenin kayıtlarında iki yazma nüshadan bahsedilir. Her ikisi de basılmamıştır. Bu eserlerden birisinin Muhammed b. Salih Molla Haydar tarafından hicri 1303/1885 tarihinde yazıldığı, diğerinin ise yazısının zor okunduğu ifade edilmektedir.⁶⁷ Kütüphanedeki eserlere ulaşma imkânımız olmadı. Ancak eserler hakkında verilen katalog bilgilerden bu eserlerin de ilk ve son sayfalarının bir önceki eserle aynı olduğu görülmektedir. Kanaati-

bad 1998, ss. 147-150; el-Bakiri, Ahmed Bakir Salih, "*el-Akvâlu'l- Usûliyye li'l-İmam İsa b. Ebân*" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke 1994, s. 82.

55 eş-Şeybani, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybani (ö. 189/805), *el-Hucce alâ Ehli'l-Medine*, thk. Mehdi Hasan el-Kilâni, Alemu'l-Kutub, Beyrut 1403, c. I, s. 1.

56 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. I, s. 15.

57 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. I, s. 48.

58 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. I, s. 58.

59 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. I, s. 59.

60 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. II, s. 392.

61 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. II, s. 411.

62 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. II, s. 421.

63 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. IV, s. 215.

64 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. IV, s. 224.

65 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. IV, s. 230.

66 eş-Şeybani, *el-Hucce*, c. IV, s. 250.

67 Komisyon, *el-Fihrisu's-Şamil li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-İslami el-Mâhtûta*, Müessesetu Âl-i Beyt, Âman, 2000, III, 757; Raûf, *el-Asarû'l-Hâtıyye fi'l-Mektebeti'l-Kadiriyye*, c. II, ss. 15-17.

mizce bu eserlerin İsa b. Ebân'ın *el-Huccetu's-Sağir*'ı değil, İmam Muhammed'in *Kitabu'l-Hucce 'ala Ehli'l-Medine* adlı eserinin birer nüshalarıdır. Bu kanaatimizi destekleyen diğer bir veri de bu nüsha üzerinde yapılan bir çalışmanın sonuçsuz kalması ile ilgili bilgidir.

Eser hakkında yapılan bu çalışmanın izine Bağdat İmam-Azam Üniversitesi Şeriat ve Hukuk fakültesinde rastladık. Söz konusu eser hakkında Raim Casim Muhammed tarafından "*el-Huccetu's-Sağira, Tahkiki ve İncelenmesi*" adı bir doktora çalışmasının yapıldığı ifade edilmektedir.⁶⁸ Ancak yaptığımız araştırma sonucunda bu çalışma konusunun daha sora "*İmam Malik'in Temizlik ve Namaz Konularında İmam Ebû Hanife'ye Muhalefeti*" şeklinde değiştirildiğini ve söz konusu araştırmacının doktorasını bu tezle tamamladığı bilgisine ulaştık. Kanaatimizce araştırmacı yaptığı ilk inceleme sonucunda yazma eserin İsa b. Ebân'a ait olmadığını fark etmiş ve çalışma konusunu değiştirmiştir.

Kütüphane katalogunda verilen bilgilere, eserin ilk ve son sayfalarının Hindistan nüshası ile aynı olması ve bu eser üzerinde yapılması planlanan çalışmanın sonuçsuz kalmasından yola çıkarak bu yazmanın da İsa b. Ebân'ın *el-Huccetu's-Sağir*'ı değil, İmam Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin *el-Hucce 'ala Ehli'l-Medine*'si olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

İsa b. Ebân hem yaşadığı dönemde hem de vefatından sonraki dönemlerde kendisinden gerek olumlu ve gerekse olumsuz bir biçimde çokça bahsettirmiş Hanefî mezhebinin önemli bir simasıdır. Hanefî ekolünün usul konusundaki ilk teorisyenlerinden ve sistematik anlamda bu alanda ilk eser veren olması bakımından da son derece mühim bir ilim adamıdır. Ancak, fikir ve düşünceleri ile pek çok kimseye öncülük etmiş, gerek usul gerekse furu' konularda kendisine ilmî sahada önemli bir yer edinmiş olmasına ve bu alanlarda son derece üretken olup pek çok eser vermesine rağmen eserlerinden hiç birisi günümüze kadar ulaşabilmiş değildir. Onun görüş ve düşüncelerini kendisinden alıntılar yaparak aktaran sonraki âlimlerinin eserlerinden derlemek ve birleştirmek durumundayız. Ne var ki bu, gerçek ve doğru neticeye ulaşmamıza imkân verecek bir durum değildir. Bu gerçeğin farkında olarak kendisine atfedilen *el-Huccetu's-Sağir* adlı eserinin kütüphane kayıtlarına geçen yazma nüshaları değerlendirmek istedik. Ama neticede bu nüshaların ona ait olmadıklarının sonucuna ulaşmış olduk. Yazmaların eser ve yazar adlarının doğru tespit edilmediğini gördük. Bu üç kütüphanenin kayıtlarında "*el-Huccetu's-Sağira*" diye geçen yazmalar, İsa b. Ebân'a ait olan "*el-Huccetu's-Sağir*" adlı esere ait nüshalar değil, onun hocası olan İmam Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin *el-Camiu's-Sağir* ve *el-Hucce 'ala Ehli'l-Medine* adlı eserlerin birer yazmalarıdır.

Yazma nüshalar, orijinal olmaları bakımından ilmî anlamda son derece önemli bir yere sahiptirler. Bu eserlerin her türlü olumsuz ortam ve çevre şartlarından

68 <http://majles.alukah.net/t116236/> (Erişim tarihi: 01/01/2017)

korunarak muhafaza altına alınması, içerik ve şekil bakımından sağlıklı bir şekilde tanıtım kartlarının, kartotekslerinin, dijital verilerinin, fotoğraflarının hazırlanarak ilmin ve akademinin hizmetine sunulmasında büyük yararlar vardır. Gerek kütüphanelerin ve gerekse bibliyografik eserlerin bu anlamda verilerinin doğru ve güvenilir olması son derece önemlidir. Aksi takdirde uzun uğraşlar ve meşakkatli merhalelerden sonra elde edilen bu yazmaların farklı eser veya farklı yazara ait olduğunun ortaya çıkması karşılaşılmaması istenilen bir durum değildir. Ancak ne yazık ki böylesi durumlar zaman zaman olabilmektedir. Bunun da pek çok nedeni olabilir. Böylesi durumlara mahal vermemek için bu alanda ilmî ve akademik çalışmalara öncelik verilmesi, uluslararası kriterler çerçevesinde bir yol takip edilmesi, verilerin internet ortamına aktarılarak kolayca ulaşılmasına imkân sağlanması gerekir. Tespit edilen bu tür hataların düzeltilebilmesi için de gerekli mercilerin uyarılarak düzeltilmesi yoluna gidilmelidir. Aynı şekilde ilgili kurum ve kuruluşlar da bu konuda duyarlı davranmalı yapılan uyarıları dikkate alarak hatada ısrar etmemelidir.

Kaynakça

- Abdulaziz el-Buhârî, Ahmed b. Muhammed, *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'-İslam el- Pezdevî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1997.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, yayına hazırlayan, Kilisli Rıfat Bilge- İ. M. Kemal İnal, Milli Eğitim Basımevi.
- Bahattin Dartma, "El Yazması Eserlerin Önemi ve Resmî Olarak Kayıtlı Olmayanların Durumu Üzerine Kısa bir değerlendirme" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* Cilt:15, Sayı:1, 2015.
- el-Bakirî, Ahmed Bakir Salih, "*el-Akvâlu'l- Usûliyye li'l-İmam İsa b. Ebân*" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke 1994
- el-Bestevî, Atik Ahmed, "Devrû'l-'ulemai'l-Ahnâf fi tedvini 'ilmî usûli'l-fıkh ve ehemmi kütübihimi'l- usûliyye", International Conference on the Life, Thought and Contribution of Imam Abû Hanifah. Basılmamış tebliğler. *Ismamic Research Institute, International Islamic University*, İslamabad 1998.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, (GAL)
- el-Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/981), *el-Fûsûl fi'l-Usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Nüşemî, Vezaretü'l- Evkâf, 1994.
- ed-Debûsî, Ebû Zeyd, Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsa (ö.432/1039), *Takvîmu'l-Edille fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Halil Muhyiddin el- Meys, Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- , *el-Esrâr fi'l-Usûl ve'l-Furu'*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), thk. Salim Özer, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1997.
- ed-Dîmeşki, İbn Nasiruddin, Şemsuddin Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Kaysiy, (h.746/1346) *Tavzihu'l-Muştebih fi Zabtî Esmâ'r-Ruvati ve Ensabihim ve Elkabihim ve Kunahum*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1993.
- Gıyasi Babaarslan, "Bir Yazma Eser Kataloğunda Bulunması Gereken Nitelikler ve Arnavutluk Devlet Arşivleri Osmanlı Yazmalar Kataloğunun Bu Açından İncelenmesi", *Journal of Turkish Language and Literature*, , Bahar 2016, c. 2, sayı: 2.

- Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî, *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. E. Ziyâ el- Ömerî, Daru't-Taybe 1985.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdad ev Medînetu's-Selâm*, Dâru'l-rabi'l- İslami, Beyrut 2000.
- İbn Hacer, Ebi'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer Şihabuddin el-Askalani eş-Şafii (Ö.852/1448), *Tâbsiru'l-Muntebah bi Tahriri'l-Müştebih*, thk. Muhammed Ali en-Neccar, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut.
- İbn Kutluboga, Ebu'l-Fidâ Zeynu'd-Dîn Kâsım, *Tâcu't-Terâcim fî Tabakâti'l- Hanefiyye*, thk. M. H. Ramazan Yusuf, Dâru'l-Kalem, Şam 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed; *el-Muntazam fî Târihi'l- Ümem ve'l-Mülük*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esir el-Cezerî, Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, İdâretu't-Tıbb'ati'l-Müniriyye, Mısır, 1348-1353.
- İsmail E Erünsal, "Katalog", DİA, Ankara 2002, c. XXV.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn an Esami'l-Kutubi ve'l-Fünûn*, Milli Eğitim Yayınevi
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ty.
- el-Kiranevî, Habib Ahmed, *Ashabu Ebi Hanife*, Dâru'l-Fikr el-Arabî, Beyrut.
- Komisyon, *el-Fihrisu's-Şamil li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-İslami el-Mâhtûta*, Muessesetu Alî Beyt, Amman, 2000.
- el-Kuraşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed; *el-Cevâhiru'l- Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Hicr Yayınları 1993.
- el-Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhay (ö.1304/1887), *el-Fevâidu'l- Behiyye fî Teracumi'l-Hanefiyye*, Dâru'l-Kitabi'l-İslami, Kahire.
- en-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk (ö.385/995) *Kitâbu'l-Fihrist*, Dâru'l- Ma'rife, Beyrut 1997.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref, *Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Luğât*, Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.
- Orhan Bilgin, "Yazma", DİA, Ankara 2013, c. XLIII.
- el-Pezdevî, Fahrul İslam Ali b. Muhammed, *Usûlu'l-Pezdevî*, (*Kenzu'l-Vusûl ila Mağrifeti'l-Usûl*), Mir Muhammed Kütüphane Merkezi, Karacı, ty.
- Raûf, 'İmad Abdusselam, *el-Asarû'l-Hâtıyye fi'l-Mektebeti'l-Kadiriyye*, Daru'r- Risaleti li't-Tibâğâ, Bağdat.
- Riyadî Zade, Abdullatif b. Muhammed, *Esmâ'ul-Kutub*, Mektebetu Hânâneci, Mısır, es-Saymerî, Ebû Abdullah Huseyn b. Ali (ö. 436/1045), *Ahbâru Ebi Hanife ve Ashabihi*, Beyrut 1985.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Beyrut 1981.
- es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl, *Usûlu's-Serahsî*, thk. Ebû'l- Vefa el-Afganî, İhya-i Me'arifi'l-Numaniyye, Haydarabat, ty.
- , *el-Mebsût*, Daru'l- Ma'rife, Beyrut, ty.
- Sezgin, M. Fuad, *Târihu't-Turâi'l-Arabî*.

- Sinan Sümbül, Yazma Eserlerin Kataloglanmasında Kullanılan Türkçe Biyografya Kaynaklarının Müellif Adlarının Doğru Tespiti Bakımından Karşılaştırmalı Analizi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016.
- Şeybânî, Eb Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805), *el-Hucce alâ Ehli'l-Medine*, thk. Mehdi Hasan el-Kilânî, Alemll-Kutub, Beyrut 1403.
- eş-Şeybânî, Eb Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö.189/805), *el-Camis-Sağir*, İdaretu'l-Kur'an ve Ulûmi'l-İslamiyye, Pakistan 1990.
- Taşköprülüzâde, Ahmed b. Mustafa (ö. 960/1553), *Tabakâtu'l-Fukahâ*, Musûl 1961.
- Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân, *Ahbâru'l-Kudât*, Âleml- Kütüb, Beyrut, ty.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Mahmmed b. Ahmed b. Osman (ö.748/1347), *Siyeru A'lâmü'n-Nubelâ*, thk. Şu'ayb Arnavut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1983.
- , *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmrî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâÿîn, Beyrut 1986.

İnternet Siteleri

<http://majles.alukah.net/t116236/> (Erişim tarihi: 01/01/2017)

<http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-huccet-es-sagire/147220> (Erişim tarihi: 01/05/2018)

<http://kblibrary.bih.nic.in/> Khuda Bakhsh Oriental Public Library (Erişim tarihi:01/05/2018)

